

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.179.16>

Data przesłania artykułu: 16.03.2023

Data akceptacji artykułu: 26.06.2023

DARIUSZ TKACZEWSKI

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska

(University of Silesia in Katowice, Poland)

Cenzura i ograniczenia językowe w Protektoracie Czech i Moraw (1939–1945)

Censorship and language restrictions in the Protectorate of Bohemia and Moravia (1939–1945)

Abstract

The author in the article *Censorship and Language Restrictions in the Protectorate of Bohemia and Moravia (1939–1945)* presents a broader picture of cultural life (literature, press, theatre, music, film, radio) in PB&M limited by the censorship of the German occupiers and the collaborationist Czech authorities. He based his observations on an extensive library and Internet query (monographs, scientific articles, archival documents), focusing on the legal situation regarding freedom of speech and civil rights, as well as the functioning of Czech culture and the Czech language in the occupied quasi-state. In the second part of the article, the state of the Czech language and the restrictions in this area introduced by the Germans in the mass media and social life were outlined in greater detail. The article ended with a short summary.

Keywords: Protectorate of Bohemia and Moravia, censorship, language restrictions

Cenzura a jazyková omezení v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945)

Shrnutí

Autor ve svém článku s názvem *Cenzura a jazyková omezení v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945)* podává širší obraz kulturního života (literatura, tisk, divadlo, hudba, film, rozhlas) v PČaM limitovaném cenzurou německých okupantů a kolaborantských českých úřadů. Své postřehy opřel o rozsáhlá bádání v knihovnách a na internetu (monografie, vědecké články, archivní dokumenty), zaměřená na právní situaci týkající se svobody slova a občanských práv, jakož

i fungování české kultury a českého jazyka v okupovaném kvazi státu. Ve druhé části je bližší nastíněn stav češtiny, stejně jako omezení zaváděná Němci v masmédiích a společenském životě. Článek byl zakončen krátkými závěry.

Klíčová slova: Protektorát Čechy a Morava, cenzura, jazyková omezení

Cenzura je odevždy rodnou sestrou každé diktatury.

Stefan Zweig¹

Wraz z wkroczeniem 15 marca 1939 roku wojsk niemieckich na czeskie, morawskie i śląskie terytorium II Republiki Czechosłowackiej (1938–1939), od której oderwała się Słowacja, i proklamowaniem następnego dnia quasi-państwa czeskiego — Protektoratu Czech i Moraw (dalej: PCiM), hitlerowscy okupanci zaczęli wprowadzać regulacje prawne i porządkowe wzorowane na III Rzeszy oraz surowe prawa dotyczące wolności obywatelskich, gospodarki wojennej, kontrolowanej kultury, cenzury, a także czeszczyzny, która w „wojennym państwie Czechów” stała się drugim językiem, tym pośledniejszym, mniej oficjalnym i roboczym.

Na podstawie dotychczasowej wiedzy autora oraz jego wcześniejszych badań i opracowań oraz w oparciu o nową szeroką kwerendę biblioteczną i internetową (monografie, artykuły naukowe, dokumenty archiwalne, plakaty i ulotki) w niniejszej pracy zarysowane zostanie w skrócie tło historyczne powstania i funkcjonowania PCiM oraz przedstawione w szerszym zakresie: wprowadzenie i funkcjonowanie protektoratowej cenzury, sytuacja prawna dotycząca wolności słowa i praw obywatelskich oraz wpływ tychże na czeską kulturę, czyli literaturę, prasę, teatr, muzykę, film i radio. W drugiej części artykułu zaprezentowane zostaną wprowadzone przez Niemców okupacyjne i germanizacyjne ograniczenia językowe (przy wymuszonym niejednokrotnie udziale kolaboracyjnych władz czeskich), stan i kondycja czeszczyzny w okupowanym quasi-państwie czeskim lat 1939–1945.

Jednym z pierwszych działań okupacyjnych władz niemieckich, które w wyrachowany sposób korzystały z czeskiego legalizmu, było wprowadzenie szeroko pojętej cenzury i wpływanie na ówczesny język czeski, gdy zaczęto kontrolować, oceniać i dopuszczać do publicznego rozpowszechniania lub zabraniać najróżniejszych przejawów ludzkiej myśli, twórczości i wyrażania siebie (w tym buntu i nieposłuszeństwa), co miało miejsce nie tylko w zakresie prasy i wydawnictw literackich oraz imprez masowych, ale także w dziedzinie ludzkich zachowań i obyczajowości (Doleżał, 1996; Maršálek, 2012).

Od samego początku okupacji niezwykle skutecznym narzędziem informowania i wpływania na nastroje obywateli w PCiM była prasa. Gazety i czasopisma były wszechobecne w przestrzeni publicznej, pojawiały się też jako plakaty

¹ Pobrane z: <https://citaty.net/citaty/18526-stefan-zweig-cenzura-je-odevždy-rodnou-sestrou-kazde-diktatury/> (dostęp: 20.09.2023).

i ulotki na tablicach informacyjnych i płotach. W początkach dziejów Protektoratu stopień i skuteczność cenzury zależały od odwagi i autocenzury dziennikarzy, redaktorów i wydawców prasy. Niektórzy z nich zachowali daleko idącą ostrożność, ale pojawiły się także przypadki braku akceptacji aktualnej sytuacji i odwagi wplatanie do zwykłych tekstów. Pierwsze przepisy prawne i urzędowe akty wykonawcze dotyczące funkcjonowania dziennikarzy i prasy w okupowanych Czechach opublikowano już drugiego dnia istnienia PCiM, w Rozporządzeniu rządu z dnia 16 marca 1939 roku, które to powoływało Prasową Służbę Nadzoru (cs. Tisková dozorčí služba) podlegającą Wydziałowi Prasy Prezydium Rady Ministrów (Tiskový odbor Předsednictva ministerské rady). Tego samego dnia w Pradze powstała tymczasowa placówka Urzędu Prasowego Rzeszy, która miała za zadanie ułatwić wdrożenie nowego ładu prasowego w PCiM. Dnia 24 marca 1939 roku kancelaria Konrada Henleina, szefa administracji cywilnej Czech, opublikowała Rozporządzenie o zapewnieniu porządku w prasie, co zmieniło podległość cenzury — od początku okupacji do końca sierpnia podlegała ona czeskiemu rządowi PCiM (w jego ramach Wydziałowi Prasy Prezydium Rady Ministrów), potem zaś nadzór przejął Urząd Protektora Rzeszy (cs. ÚŘP), a od stycznia 1942 roku kompetencje te przekazano nowo utworzonemu Urzędowi Oświaty Ludowej (Úřad lidové osvěty) przemianowanemu później na Ministerstwo Oświaty Ludowej (Ministerstvo lidové osvěty). Tak więc od początku kwietnia 1939 roku w PCiM zaczął obowiązywać sprawdzony w III Rzeszy model zarządzania prasą, którego celem było propagowanie i wdrażanie nazistowskiej ideologii i mechanizmów państwa totalitarnego. Bezpośrednim wykonawcą tej polityki był Wolfgang Wolfram von Wolmar (Končelík, Köpplová, Kryšpínová, 2003), szef Oddziału Kulturalno-politycznego Urzędu Protektora Rzeszy, który wprowadził cotygodniowe, obowiązkowe narady szkoleniowe redaktorów naczelnych prasy codziennej i comiesięczne zebrania podobnego typu dla przełożonych tygodników. 17 września 1939 roku ukazał się i natychmiast zaczął obowiązywać czeskich dziennikarzy szczegółowy tak zwany Zbiorczy przegląd instrukcji dotyczący przeglądu prasy (Souborný přehled pokynů pro tiskovou přehlídku), który dosadnie, acz niejednokrotnie nieco kuriozalnie, określał rolę i zadania protektoratowej prasy. Cała odpowiedzialność za opracowanie oraz zawartość publikacji i treść artykułów spadała na redaktorów naczelnych gazet i urzędników Prasowej Służby Nadzoru (cs. TDS), którzy jako tak zwani wewnętrzni cenzorzy (*domáci cenzori*) wykonywali swe zadania bezpośrednio w redakcjach, przeglądając uważnie wszystkie materiały przeznaczone do druku i publikacji. Szczególną uwagę poświęcano relacjom politycznym, gospodarczym i społecznym w III Rzeszy i Protektoracie, wprowadzono również listę niemieckich (i satelickich) agencji prasowych, na które można było się powoływać i których materiały cytować. Do zadań Referatu prasy w Dziale Kulturalno-Politycznym UPR należał nadzór nad czeskimi i niemieckimi dziennikami, tygodnikami i czasopismami, ich redaktorami naczelnymi, współpracownikami i korespondentami terenowymi, wydawcami

czasopism, drukarniami prasy i książek oraz wszystkimi tam zatrudnionymi osobami. Referat literatury odpowiadał za publikacje nieperiodyczne, wsparcie czeskich pisarzy sympatyzujących z Niemcami, zabezpieczanie literatury niepożądaną, zakazywanie nieodpowiednich książek, nadzór nad organizacjami autorskimi i wpływ na obsadzanie ich władz. Kolejnymi zadaniami były nadzorowanie działalności wydawniczej, akcja aryzyjacyjna, funkcjonowanie oraz „przeгляд rzeczowy” bibliotek i zasobów archiwalnych (Wögerbauer, Píša, Šámal, Janáček a kol., 2015, s. 924–929; Uhlíř, 2008, s. 257).

Warto wspomnieć, że Niemcy i rząd PCiM pierwotnie przejął czeską organizację cenzury, gdyż w obliczu zagrożenia państwa (kryzys sudecki we wrześniu 1938 roku) już w II Republice Czechosłowackiej (1938–1939) wprowadzono cenzurę prewencyjną prasy na mocy przepisów mobilizacji (*branné pohotovosti státu*), gdy 26 września 1938 roku rząd powołał Centralną Komisję Cenzury (Ústřední cenzurní komise; pl. CKC), która prowadziła i nadzorowała cenzurę oraz rozpatrywała wątpliwości, kierując się instrukcjami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (Ministerstvo vnitra)². Cenzurę prewencyjną prasy CKC prowadziła w swych trzech placówkach terenowych: w Pilźnie, Morawskiej Ostrawie i Ołomuńcu oraz poprzez urzędników delegowanych do poszczególnych koncernów wydawniczych. Polegała ona na dozorcze publikacji prasowych, ale także na codziennym wydawaniu instrukcji i zaleceń redaktorom naczelnym tytułów prasowych. Cenzorzy pracowali bezpośrednio w drukarniach, przeglądając odbitki-szczotki egzemplarzy, te przesyłali do zatwierdzenia do centrali, gdzie kontrolowano je ponownie. Działania cenzorskie po powołaniu PCiM (pod kierownictwem wysokiego niemieckiego urzędnika Augusta von Hoopa) dotyczyły dodatkowo wewnętrznej działalności organizacji i stowarzyszeń literackich i kulturalno-oświatowych poprzez nadzór nad przyznawanymi nagrodami i organizowanymi wystawami oraz poprzez decyzje związane z przydziałami papieru do druku i dozwolonym nakładem. Urzędnicy-cenzorzy przejęli również kompetencje prezydium Związku Wydawców i Księgarzy (Svaz nakladatelů a knihkupců), a przy zatwierdzaniu wydań nowych dzieł obowiązkowe było przedstawienie dokładnego życiorysu autora/autorów z opisem dotychczasowej twórczości (Wögerbauer, Píša, Šámal, Janáček a kol., 2015, s. 925).

Protektoratowa cenzura pod nadzorem Niemców musiała kierować się zasadami i wytycznymi ideologii narodowo-socjalistycznej, w których istotne były treści rasistowskie (antysemickie, antyromskie i antysłowiańskie), antydemokratyczne, antykomunistyczne oraz cele germanizacyjne. Jej urzędnicy zakazywali używania w przestrzeni publicznej i zarazem prywatnej oraz zwalczali publikacje, których treść dosłowna lub ukryta w kontekście nie była zgodna z tymi wytycznymi okupacyjnych władz, nawet jeśli dzieła powstały w okresach wcześniejszych, w innych warunkach historycznych i politycznych. Na podstawie

² Działania Komisji trwały także po odwołaniu mobilizacji i stanu zagrożenia państwa, jednak czeski rząd przedłużył jej dalsze funkcjonowanie rozporządzeniem z dnia 6 grudnia 1938 roku.

przepisów z dnia 15 kwietnia 1940 roku opracowano i wprowadzono do obiegu swego rodzaju „czarne listy”, na których znalazły się zakazane i podejrzone dzieła literackie niezgodne z ideologią, polityką i prawami III Rzeszy — zakaz dotyczył: 1) wydawania, 2) sprzedaży, 3) składowania, 4) promowania i reklamowania oraz 5) wypożyczania i rozpowszechniania (Poláček, 2004, s. 76, 82, 103). Wykaz wewnętrzny tak zwanej szkodliwej i niepożądaney literatury w PCiM z dnia 30 września 1940 roku objął aż 1352 autorów krajowych i zagranicznych oraz zawierał 1894 tytuły dzieł. Co ważne, dzieła autorów Żydów i pół-Żydów traktowano jako zakazane z automatu, nawet jeśli nie znajdowały się na tej liście. Ów wykaz usunął całkowicie z życia publicznego 615 autorów bez podania nawet tytułów ich dzieł, co automatycznie istotnie zwiększało liczbę zakazanych książek. Już za kilka miesięcy, 30 kwietnia 1941 roku wydano dodatkowo suplement indeksu, który zawierał spis kolejnych 163 „szkodliwych autorów” i ich 184 tytuły. Wykaz ten zawierał także nazwiska 21 autorów zakazanych zupełnie³ oraz 8 czeskich wydawnictw, których publikacje nie mogły być w żaden sposób rozpowszechniane (Janáček, 2004; Poláček, 2004). W kolejnych uzupełnieniach „czarnej listy” do końca 1941 roku okupant zakazał 54 autorów, 5 czeskich wydawnictw oraz 735 tytułów 435 pisarzy. Kolejne edycje wykazu z 30 września 1942 i 31 marca 1944 roku były bardziej rygorystyczne i obszerne, razem zawierały już prawie 10 000 tytułów książek, czasopism i kalendarzy (Wögerbauer, Píša, Šámal, Janáček a kol., 2015, s. 941–948). Warto podkreślić, że dzięki staraniom i ryzykownym wysiłkom pracowników kilku wydawnictw, w tym Melantrich, CzAN (Česká akademie věd) i MAP (Masarykova akademie práce), udało się ukryć i przechować do wyzwolenia wiele cennych dzieł⁴, co nie było łatwym zadaniem, gdyż każdemu wydawnictwu przydzielono niemieckiego lub kolaborującego komisarza nadzorującego realizację surowych przepisów okupacyjnych w tym zakresie. Warto tu wspomnieć, że w ramach kilku akcji rewizyjnych i eliminacyjnych na terenie PCiM (104 powiaty z wyjątkiem Pragi) z czeskich wydawnictw, składów wydawniczych, księgarni i bibliotek usunięto w latach 1941–1942 aż 1 850 535 egzemplarzy, w 1943 roku kolejnych 211 255 książek, a w 1944 roku dalszych 38 837 tomów (Poláček, 2004, s. 67–144).

Cenzura w PCiM nie dotyczyła tylko pisarzy i dzieł literatury. Objęła w szerszym zakresie całokształt czeskiej kultury. Równie surowe przepisy dotyczyły opartych na literaturze realizacji teatralnych i w mniejszym zakresie życia muzycznego w okupowanym quasi-państwie czeskim. Co ciekawe, niemieckie władze, zdając sobie sprawę ze znaczenia muzyki w życiu Czechów, właśnie jej poświęcały mniejszą uwagę w działaniach cenzury, można powiedzieć, że wręcz życzliwie patrzyły na muzyczne dzieła koncertowe i sceniczne dwóch największych czeskich klasyków: Bedřicha Smetany i Antonína Dvořáka — co ważne,

³ Do tego grona należeli: Edvard Beneš, Jaroslav Hašek, Karel Poláček i František Langer.

⁴ W wydawnictwie Václav Petr, Kvasnička a Hampl cenne i rzadkie książki, które znalazły na indeksie literatury zakazanej, ukryto i zamaskowano lub zamurowano w magazynach.

twórczość tego pierwszego stanowiła aż 30% repertuaru Teatru Narodowego (Národní divadlo) w Pradze, na deskach którego muzyka i opery tego kompozytora gościły ponad 500 razy. Zauważalne także było w tym czasie duże zainteresowanie koncertami orkiestr symfonicznych i chórów. Warto podkreślić, że w okresie PCiM powstało ponad 20 czeskich oper, 30 kantat i 30 symfonii. Oczywiście także dzieła muzyczne podlegały cenzurze, która zatwierdzała między innymi tytuły utworów i listy wykonawców. Władze okupacyjne niezbyt konsekwentnie zwalczały muzykę jazzową mającą ciekawe tradycje w przedwojennej Czechosłowacji — w czasach PCiM jazz był dla młodzieży jakąś formą buntu i sprzeciwu wobec okupacji, jednak represje zaostrzono dopiero po przystąpieniu USA do koalicji antyhitlerowskiej (Červinka, 2002; Doležal, 1996).

Warto zauważyć, że życie teatralne w czasach PCiM nie uległo poważniejszym zmianom i restrykcjom instytucjonalnym, gdyż nadzór cenzorski nad nim sprawowały czeskie urzędy. Oczywiście Niemcy wprowadzili swoje porządki: praskim Niemcom w pierwszych dniach okupacji oddano Teatr Stanowy (Stavovské divadlo), w 1941 roku urzędowo zamknięto teatr „D 34” Emila F. Buriana. Większość tak czeskich, jak i niemieckich teatrów zakończyła definitywnie swą działalność wraz z ogłoszeniem 1 września 1944 roku „totalnej mobilizacji sił w dziele zwycięstwa Rzeszy”, wyjątek stanowiły główne sceny działające do końca istnienia PCiM. W wyniku tego wakacje teatralne wydłużyły się o rok, artyści dostali często powołania do wojska lub nakazy pracy przymusowej, a pracownie teatralne produkowały sprzęt na potrzeby wojska. Ciekawą, ale zastępczą formą sceniczną w tym czasie stały się wędrownie kabarety i występy muzyczne adresowane do urlopowanych żołnierzy, pracowników przemysłu zbrojeniowego i urzędników państwowych. W Pradze do końca kwietnia 1945 roku otwarte były tylko trzy teatry niemieckie, zaś czeski Teatr Narodowy (Národní divadlo) z rozkazu ministra stanu K.H. Franka działał jeszcze w kwietniu i pierwszych dniach maja 1945 roku. Teatry czeskie mogły grać tylko repertuar klasyczny rodzimych i zagranicznych autorów, a czasy sprzyjały wystawianiu przedstawień apolitycznych oraz pozbawionych niebezpiecznych kontekstów czy dwuznaczności, jak na przykład *Manon Lescaut* Vítězslava Nezvala lub *Krysař* („Szcurołap”) Viktora Dyka. Sporą popularnością cieszyły się sceny kameralne, by wspomnieć teatry Vlasty Buriana, Oldřicha Nového, „Divadélko D 99” Jindřicha Honzla lub „Větrník” Josefa Švédy (Červinka, 2002; Just, 2010).

Oczywiście cenzura i urzędowe ograniczenia objęły także czeski przemysł filmowy i gęstą sieć kin. Przedwojenna Czechosłowacja mogła się poszczycić imponującym przemysłem filmowym i nowoczesną bazą produkcyjną, zaś praska wytwórnia (atelieri) na Barrandovie nazywana była „czeskim Hollywood”. Okupant hitlerowski natychmiast przejął kontrolę nad tym medium. Kina w PCiM, z których większość zmieniła nazwę po marcu 1939 roku, wyświetlały filmy do końca wojny, aż do maja 1945 roku. Według władz niemieckich i protektoratowego rządu ich zadaniem było sprawienie na widzach wrażenia szczęścia

i zapomnienia o trudach dnia codziennego okupacji. Z ekranów czeskich kin natchmiast zniknęły filmy produkcji krajów alianckich, pojawiły się za to aktualne, propagandowe i dwujęzyczne kroniki filmowe (*Die Deutsche Wochenschau, Aktuality*). Możliwości manipulacyjne filmu docenił już przed wojną minister oświaty i propagandy III Rzeszy Josef Goebbels, który był zachwycony bazą Barrandova, dlatego też wytwórnia ta już w lipcu 1939 roku została nieformalnie przejęta od braci Havlów, zaś Praga ze swym zapleczem produkcyjnym stała się ważnym ośrodkiem filmowym III Rzeszy⁵. W okresie istnienia PCiM nakręcono aż 114 pełnowymiarowych filmów fabularnych, co oznacza, że jeden film powstawał średnio przez 20 dni. Oczywiście tematyka tworzonych obrazów nie była obojętna; dużą popularnością wśród czeskiej publiczności cieszyły się filmy, których fabuła dotyczyła aspektów narodowych i patriotycznych (na przykład *To byl český muzikant*) lub obrazy prezentujące piękno czeskich zakątków i krajobrazów (na przykład *Babička, Pohádka máje*). Liczną publiczność przyciągały do kin także popularne gwiazdy przedwojennego kina czechosłowackiego i ekranowe piękności obsadzone w przebojach kasowych⁶; takie aktorki-gwiazdy niejednokrotnie zmuszone były do współpracy wbrew swej woli, a nawet zmiany nazwiska w celach marketingowych na rynek niemiecki, gdzie występowały jako Lil Adina (Adina Mandlová), Marie von Buchlow (Zita Kabátová) czy Hana Witt (Hana Vítová). Wiele filmów zrealizowanych w PCiM osiągnęło sukces również w Rzeszy, a także w faszystowskich Włoszech, gdy niemiecka spółka dystrybucyjna Transfilm zaprezentowała tamtejszej publiczności czeskie przeboje kinowe, na przykład *Eva tropí hlouposti, Krok do tmy, Advokát chudých, Minulost Jany Kossinové, Tanečnice, Preludium, Maskovaná milenka, Turbina, Dívka v modrém* czy *Noční motýl* (który był przebojem kasowym w kilku krajach ówczesnej Europy). Warto wspomnieć, że w latach 1940–1945 w wytwórniach PCiM zrealizowano aż 80 niemieckich produkcji, wśród których pojawiały się głośne i kontrowersyjne, antysemitckie obrazy: *Zlatá Praha, Žid Süß, Paracelsus* itp. Na czeskiej produkcji filmowej, nie tak bogatej, jak przed wojną, wyraźnie odcisnęło się piętno narzuconych przepisów niemieckiego i protektoratowego nadzoru i kontroli, profilaktycznej autocenzury czy tematów tabu. Filmowcy unikali bezpośrednich odniesień do aktualnych wydarzeń politycznych, wybierali często tematykę dawno minioną, zaś dopuszczone scenariusze i zrealizowane fabuły opowiadały proste, błahe i lekkie historie, które dostarczały widzom najprostszej rozrywki i pomagały im

⁵ Ten cel sformalizowano organizacyjnie w 1942 roku, gdy między innymi powołano centralę filmową Pragfilm, która zajmowała się produkcją i dystrybucją niemieckich filmów, zaś produkcje rodzime — tworzone niejednokrotnie w czeskiej i niemieckiej wersji językowej — powstawały w wytwórniach Lucernafilm i Nationalfilm, które swe studia miały w praskich dzielnicach Hostivař i Radlice.

⁶ Na przykład Adina Mandlová (*Kristián, Pacientka dr. Hegla, Noční motýl, Kouzelný dům*), Lída Baarová (*Ohnivě léto, Maskovaná milenka, Dívka v modrém, Turbina*), Hana Vítová (*Noční motýl, Valentin Dobrotivý, Šťastnou cestu*) i Nataša Gollová (*Kristián, Eva tropí hlouposti, Pohádka máje, Hotel Modrá hvězda*).

zapomnieć o codzienności w okupowanym kraju: *To byl český muzikant, Advokát chudých, Ohnivě léto* (Motl, 2006, s. 87–96; Červinka, 2002; Doležal, 1996; Heyduk, Fiala, 2007; Kašpar, 2007; Sova, 2005).

Radio Czeskie (Český rozhlas⁷) jako nowoczesne na owe czasy medium elektroniczne docierające do szerokiego grona odbiorców odgrywało w PCiM znaczącą rolę w zakresie informowania, ale przede wszystkim nachalnej propagandy zgodnej z założeniami III Rzeszy⁸. Od samego początku w Protektoracie szczególny nacisk położono na rolę radia, szkolnictwa, filmu i literatury. Poprzez program radiowy Niemcy i protektoratowe władze mogły komunikować wszelkie rozporządzenia i zarządzenia porządkowe, propagować niemiecką kulturę, ograniczać i deprecjonować (a nawet zwalczać) kulturę czeską. Okupant rozprowadził wśród obywateli PCiM tanie odbiorniki radiowe niemieckiej produkcji z ograniczoną możliwością wyboru pasm i rozgłośni, obowiązkowe było umieszczenie na każdym sprzęcie radiowym (gałce strojenia) tekturowej, żółtej wywieszki ze złowrogim ostrzeżeniem: *Pamatuj, že poslouchání zahraničního rozhlasu je zakázáno a trestá se kázníci nebo i smrtí*. W radiu cenzura prewencyjna i ograniczenia były bez wątpienia najbardziej rozległe i surowe, gdyż niekontrolowane słowo płynące z anteny radiowej oraz informacje nadawane przez aliantów były dla okupanta niezwykle niebezpieczne. Pierwszym krokiem niemieckich władz było powierzenie kierownictwa czeskiego radia doświadczonym i sprawdzonym kolaborującym nazistom, w dalszej kolejności przeorganizowano dotychczasową strukturę z czasów czechosłowackich na wzór niemiecki, podobnie jak w innych dziedzinach kultury, zwłaszcza w odniesieniu do czeskich patriotów (represje na podstawie list proskrypcyjnych) i szczególnie Żydów, co określano w tych czasach jako aryżacja kultury, w tym wypadku radia. Nastąpiły więc masowe zwolnienia wśród niepewnych redaktorów i czeskiego personelu technicznego, niektórych niepokornych aresztowano i poddano srogim represjom⁹. Jednak nawet wówczas nie brakowało osób, które w tej instytucji stosowały swoiste środki oporu ku pokrzepieniu serc, na przykład redaktorzy muzyczni subtelnie usuwali z anteny utwory niemieckich kompozytorów (w tym klasyków, jak L. van Bethovena, i ulubionych kompozytorów Hitlera — K.M. Webera i R. Wagnera) na rzecz utworów czeskich, wśród których najpopularniejszy był cykl symfoniczny *Ma vlast* B. Smetany¹⁰. Sytuację zmieniło przybycie do Pragi we wrześniu 1941 roku i objęcie faktycznie nieograniczonej władzy przez SS-Obergruppenführera Reinharda Heydricha, który zastąpił dotychczasowego protektora Konstantina v. Neuratha odwołanego na konsultacje

⁷ O swego powstania w 1923 roku do 16 marca 1939 ogólnokrajowa rozgłośnia radiowa pod nazwą Radiožurnál, a od 10 czerwca 1939 roku przemianowana na Český rozhlas.

⁸ Potmesilova (b.d.).

⁹ Na przykład wybitny i popularny reporter radiowy Franta Kocourek (1901–1942), który za swą nieprzejednaną postawę i ironiczne uwagi na antenie został zesłany do obozu koncentracyjnego, w którym zginął (Tkaczewski, 2022b, s. 404).

¹⁰ Ten cykl grano bez dwóch ostatnich części *Tábor* i *Blaník*, które były niewygodne dla Niemców z historycznego punktu widzenia — w tych miejscach Czesi zwyciężyli Niemców w bitwach.

do Berlina. Natychmiast zlikwidowano częściową autonomię czeskiego nadawcy, przyjmując niemiecką strukturę organizacyjną, model programowy i koncepcję nadawania, zaś na czele rozgłośni stanęli doświadczeni Niemcy. Stworzono nowe działy i relacje radiowe, wzmocniono antysemicki przekaz i treści. Nowością stały się tak zwane skecze polityczne¹¹ (Žitný, 2010), które podszywały się pod popularny wówczas w eterze i lubiany przez słuchaczy teatr radiowy — często też takie scenki stawały się niepozornie jego częścią. Ich głównym celem było dokumentowanie i komentowanie aktualnych wydarzeń światowych zaczerpniętych z doniesień agencji prasowych i gazet (dominowały tu odniesienia do czasów I Republiki Czechosłowackiej oraz tematy zaczerpnięte z londyńskiej prasy i radia BBC), a tak naprawdę ośmieszanie i podprogowe kompromitowanie czechosłowackich władz emigracyjnych w osobie prezydenta Edvarda Beneša, a następnie przywódców koalicji antyhitlerowskiej — Franklina D. Roosevelta, Józefa Stalina i Winstona Churchilla. W skeczach tych występowali znani artyści zmuszeni lub zachęceni finansowo, ale i ideowi ochotnicy, przez co siła przekazu była większa — popularność i artystyczny dorobek przedwojennych gwiazd w pewien sposób autoryzował prestiż protektoratowego reżimu, a „skolaboryzowanie” i kompromitacja znanych wykonawców kryły negatywny wpływ na całość patriotycznie nastawionego społeczeństwa i jego nastroje. Niemałą rolę w aryżacji i germanizacji czeskiego radia odegrali rodzimi kolaboranci, by wspomnieć Emanuela Moravca, który wygłaszał swe poglądy na temat roli Czechów w „nowych czasach” w formie regularnych wykładów radiowych przez prawie cały okres wojny (Moravec, 1942).

* * *

Nacjonalistyczna ideologia i praktyka germanizacyjna okupantów podczas istnienia PCiM była niebezpieczna i miała duży wpływ na stan i kondycję języka czeskiego. Już przełomowy rok 1938 miał duży wpływ na dalsze wydarzenia — Niemcy sudeccy jeszcze przed zajęciem terenów pogranicznych głosili hasła wyplenienia języka czeskiego na tych ziemiach, zaś po układzie monachijskim tendencje germanizacyjne wśród czeskich Niemców zyskiwały wielki poklask i poparcie. Wraz z rozpadem Czechosłowacji i odłączeniem się Słowacji w marcu 1939 roku upadł mit wspólnego języka czechosłowackiego (Tkaczewski, 2022a), długo postulowanego i opisywanego przez wielu badaczy w ramach wspólnego państwa Czechów i Słowaków. Oficjalna polityka okupacyjnych władz niemieckich w PCiM konsekwentnie germanizowała życie polityczno-społeczne i kulturalne, zmierzała do uznania czeszczyzny jako języka drugiej kategorii, monopolizując i nobilitując język niemiecki.

Tym działaniom i uregulowaniom prawnym nie oparł się także ówczesny oficjalny język czeski, w zakresie nie tylko treści, ale i formy komunikatów

¹¹ Ich czeska nazwa to *časové skeče*.

(Velčovský, 2016, s. 79–112). Wszyscy Czesi (zwłaszcza dziennikarze i publicyści) byli zobowiązani do stosowania jednolitej postaci określenia przywódcy III Rzeszy, Adolfa Hitlera — *Vůdce a kanclář říše* lub tylko *Vůdce* pisane wielką literą, gdyż przepisy o nieprzekładalności nazw niemieckich chroniły niemiecki wyraz *Führer*, co widoczne było między innymi w absurdalnym zakazie używania czeskiego wyrazu *strojvůdce* (‘maszynista’ od nm. *Maschinführer*) oraz poprawianym przez cenzurę poemacie *Máj* Karela H. Máchy, gdzie sztucznie zastąpiono to słowo w zdaniu *Vůdce zhynul* ekwiwalentem *Pán náš zhynul*. Niedozwolone było używanie niektórych czeskich przymiotników, na przykład *československý* lub *česko-slovenský*, gdy wyraz ten nie odnosił się negatywnie do stanu sprzed 1939 roku. Instruowano pisemnie dziennikarzy, by dbali o kontekst redagowanych wiadomości i spontanicznych relacji oraz stosowanie klisz dziennikarskich i frazeologizmów, gdyż niektóre wyrazy zastosowane w określonych miejscach tekstu (kontekście) mogły mieć dwuznaczną i ryzykowną treść. Dlatego też redakcje powinny były mieć w zapasie teksty/relacje zastępcze — najlepiej neutralne doniesienia Czeskiej Agencji Prasowej (*Česká tisková kancelář* — ČTK), które należało zawrzeć w szpaltach gazety w razie zakazu cenzury i niedopuszczenia fragmentu tekstu do publikacji, by zapobiec niezadrukowanym, białym miejscom w artykułach.

Sytuacja prawna języka czeskiego zaostriżyła się po 17 listopada 1939 roku, gdy po wystąpieniach studenckich krwawo stłumionych przez hitlerowców zamknięto szkoły wyższe i znacznie ograniczono szkolnictwo średnie. Programy nauczania zredukowały przedmioty i liczbę lekcji — w szkołach średnich nauka języka niemieckiego zajmowała osiem godzin tygodniowo, zaś czeskiego tylko cztery (Velčovský, 2016, s. 113–131, 149–159). Mocno ucierpiała w ten sposób bohemistyka, akademicka i szkolna, gdyż okupant represjonował kadrę naukową i utrudniał jej działalność badawczą także w dziedzinie slawistyki. Wielu naukowców wyemigrowało w obliczu zagrożenia. Zaprzestano drukowania nowych podręczników i rzetelnych opracowań naukowych, organa bezpieczeństwa i terroru wraz z surową cenzurą tępiły krzewienie niezależnej nauki, także językoznawstwa oraz literaturoznawstwa bohemistycznego (Velčovský, 2016, s. 131–147). Warto nadmienić, że protektoratowa cenzura ingerowała w prace redakcyjne i wydawnicze dotyczące *Podręcznego słownika języka czeskiego* (*Průruční slovník jazyka českého*), w wyniku czego zakazani autorzy byli przez redaktorów-patriotów sprytnie zaszyfrowani, na przykład *Lid. nov.* (= Karel Čapek), *Masar.* (= Edvard Beneš) i *Mas.* (= Masaryk). Podobnie w ostatnim, „wojennym” tomie *Słownika naukowego J. Otto nowych czasów. Suplementy* (*Ottův slovník naučný nové doby. Dodatky*) z 1943 roku pod presją urzędowych kontrolerów dopuszczono się manipulacji skrótami — przy tekstach biogramów osób o „niearyjskiej” narodowości pojawił się tajemniczy skrót *žp* oznaczający *židovský původ* (‘pochodzenie żydowskie’), który — na co warto zwrócić uwagę — nie pojawia się już w spisie skrótów, gdyż prawdopodobnie empatyczny redaktor nie chciał dodatkowo stygmatyzować

wybitnych i zasłużonych Żydów. Publikacji dalszych tomów *Słownika* zabroniono (Tkaczewski, 2013, s. 97–98).

Przestrzeń publiczna została zalana niemieczyzną, język czeski spychano na drugie, ostatnie miejsce — zmieniano na potęgę nazwy miast, dzielnic i ulic¹², pojawiły się nowe szyldy sklepowe oraz tablice nowych instytucji niemieckich i protektoratowych, na których czeszczyzna nie była już często obecna lub pisa- na małą czcionką. Urzędy okupacyjne i reżimowa prasa stosowały w PCiM zasa- dę nieprzekładalności nazw niemieckich czy raczej urzędowy zakaz stosowania egzonomów (i endonomów), co dotyczyło na przykład miast w Europie i Rzeszy oraz imion postaci historycznych, które w czeskich tekstach musiały być poda- wane w oryginalnej, nieodmienianej formie, na przykład *pracovat v Wien, jet do Múnchen, císař Heinrich IV, císař a král český Karl IV* itp.¹³ Specjalnym okół- nikiem uregulowano sprawy aktów i ksiąg stanu cywilnego (nadawanie imion), zaś w Dzienniku Urzędowym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (Ministerstvo vnitra) z dnia 29 czerwca 1939 roku opublikowano przepisy o nieprzekładalności oraz obowiązku stosowania w prasie i korespondencji urzędowej oryginalnych nazw niemieckich instytucji, funkcji i tytułów, dopuszczano jednak dodawanie czeskiej wersji w nawiasie. W 1941 roku nakazano w dwujęzycznych hybrydach (niemiecki wyraz z czeską końcówką) stosowanie w członie niemieckim fraktury (liternictwo gotyckie), zaś w członie czeskim łacińskiego kroju pisma antykwy, jednak z czasem, z powodu niepraktyczności tego przepisu Niemcy się wycofali i w swoich drukach stosowali oba kroje. Ingerowano przepisami także w graficz- ne aspekty prasy — z uwagi na warunki wojenne i potrzebę oszczędzania papieru określono na przykład maksymalną wielkość liter w tytułach, która wynosiła 15 mm. Dochodziło także do innych absurdów prawnych, gdy podczas publicznych obrad nakazywano w obecności na sali nawet tylko jednego Niemca używania wyłącznie języka niemieckiego¹⁴ (Velčovský, 2016, s. 176–193). Złowrogim zja- wiskiem zauważalnym w przestrzeni publicznej PCiM (wypowiedzi polityków, prasa, radio, kabarety, plakaty i ulotki) było pojawienie się języka nienawiści w od- niesieniu do Żydów i Romów, w konsekwencji czego przyjęto kolejne dyskrymi- nujące przepisy prawne dotyczące tylko tych ludzi (kiedyś czeskich obywateli), co przekładało się także na język czeski poprzez nieformalne nakazy stosowania określonych środków i typów komunikatów: szczucie i nagonka, mocna leksyka, określenia skrajnie negatywne oraz werbalne odhumanizowanie jednostek ludz- kich¹⁵ (Tkaczewski, 2010, s. 226–287).

¹² Jeszcze w 1939 roku wydano urzędowy spis nowych nazw niemieckich *Amtliches deut- sches Ortbuch für das Protektorat Böhmen und Mähren*.

¹³ Na przykład: Řeka Rhein, Sudetenland, Krakau, Breslau, Schlesien.

¹⁴ Czeski protektoratowy rząd Jaroslava Krejčího musiał obradować po niemiecku, gdyż jed- nym z ministrów był Niemiec z Rzeszy.

¹⁵ Były to w szczególności: skrajnie negatywna i rasistowska charakterystyka grup etnicz- nych (poprzez stereotypy i uprzedzenia); podkreślanie ich rasowej bezwartościowości i degena- racji fizyczno-umysłowej; podsycanie wyobcowania, nienawiści i obrzydzenia; opisywanie ofiar

Podsumowując, należy podkreślić, że tylko w latach 1939–1941 Urząd Protektora Rzeszy wydał aż 20 zbiorczych przepisów prawnych dotyczących stosowania języka czeskiego w PCiM i jego ograniczeń, które określały szczegółowo między innymi 1) używanie czeszczyzny w Protektoracie, 2) nieprzekładalność niektórych oznaczeń i nazw niemieckich, 2) języki i zgłaszanie się w łączności telefonicznej, 3) formę językową pieczętek, 4) kontakty korespondencyjne obywateli PCiM przebywających zagranicą, 5) używanie pojęcia *Vůdce* w języku czeskim, 6) językową korektę publicznych tablic, napisów i szyldów, 7) oficjalne tłumaczenia i przekłady (Velčovský, 2016, s. 64–193) oraz wiele wytycznych dotyczących literatury i piśmiennictwa w języku czeskim (Wögerbauer, Piša, Šámal, Janáček a kol., 2015, s. 948–958).

Na szczęście czeszczyzna przetrwała w dobrym stanie ponad pięć lat okupacji i opresyjnego PCiM, a okres powojenny przyniósł krótki, lecz dynamiczny okres purystyczny i modernizacyjny, przerwany niebawem przewrotem lutowym w 1948 roku i nadejściem kolejnego systemu totalitarnego na ziemiach czeskich — stalinizmu...

Bibliografia

- Červinka, F. (2002). *Česká kultura a okupace*. Praha: Torst.
- Doležal, J. (1996). *Česká kultura za protektorátu: školství, písemnictví, kinematografie*. Praha: Národní filmový archiv.
- Gebhart, J. (2010). *Řízení legálního českého tisku v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha: Karolinum.
- Heyduk, M., Fiala, M. (2007). *Barrandov pod vlajkou hákového kříže*. Mnichovice: BVD.
- Janáček, P. (2004). *Literární brak: operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*. Brno: Host.
- Just, V. (2010). *Divadlo v totalitním systému: příběh českého divadla nejen v datech a souvislostech*. Praha: Academia.
- Kašpar, L. (2007). *Český hraný film a filmaři za protektorátu: propaganda, kolaborace, rezistence*. Praha: Libri.
- Končelík, J., Köpplová, B., Kryšpínová, J. (2003). *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara: stenografické zápisy Antonína Fingera z protektorátních tiskových porad 1939–1941*. Praha: Karolinum.
- Maršálek, P. (2012). *Pod ochranou hákového kříže*. Praha: Auditorium.
- Moravec, E. (1942). *Tři roky před mikrofonem*. Praha: Orbis.
- Motl, S. (2006). *Mrazy nad Barrandovem*. Praha: Rybka.
- Porjes, L. (2006). *Cenzurovaný život*. Praha: Fichsmann.
- Poláček, V. (2004). *Cenzura, řízení knižního trhu, zabavování a ničení knih 1938–1945*. W: V. Poláček a kol., *Kniha a národ 1939–1945. Rekonstrukce nevydaného pamětníku sborníku Svazu českých knihkupců a nakladatelů z roku 1947*, s. 67–144, Praha: Paseka.

w publikatorach zawsze w skrajnie niekorzystnym świetle i sytuacjach kompromitujących; kojarzenie przerysowanych cech fizycznych z nieprzystosowaniem społecznym, negatywnymi cechami umysłu, charakteru lub dyskomfortem społecznego obcowania oraz prymitywizowanie istot ludzkich przez porównywanie ich i przypisywanie im cech zwierząt wzbudzających lęk lub obrzydzenie (na przykład: *špinaví a prašiví psi, všudypřítomné krysy a hmyz množící se miliony*).

- Sova, D.B. (2005). *Zakázané filmy: 125 příběhů filmové cenzury*. Praha: Knižní klub.
- Tkaczewski, D. (2010). *Mechanizmy wpływu społecznego i manipulacja językowa — czeskie przypadki*. Katowice: UŚ/PARA.
- Tkaczewski, D. (2013). Ottův slovník naučný na tle české tradice leksykografické: encyklopedia — twórcy — jazyk. Katowice: WUŚ.
- Tkaczewski, D. (2022a). Czechoslovakism na jazykovém tle I Republiky Československé (1918–1938). *Heteroglossia — Studia kulturoznawczo-filologiczne*, 13, s. 293–307. DOI: <http://dx.doi.org/10.34864/heteroglossia.issn.2084-1302.nr13.art16>.
- Tkaczewski, D. (2022b). Dowcip, żart i komizm językowy w Protektoracie Czech i Moraw (1939–1945). W: A. Kołodziej, M. Ślawska, A. Ursulenko, B. Juszczyk (red.), *Słowiańszczyzna dawniej i dziś — język, literatura, kultura. Monografia ze studiów slawistycznych*, s. 402–418. Wrocław: OW Atut.
- Uhlíř, J.B. (2008). *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*. Praha: Ottovo nakladatelství.
- Velčovský, V. (2016). *Čeština pod hakovým křížem*. Praha: ÚpVTR.
- Wögerbauer, M., Piša, P., Šámal, P., Janáček, P. a kol., (2015). *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014, Svazek II/1938–2014*. Praha: Academia.
- Žitný, R. (2010). *Protektorátní rozhlasový skeč: jak zlomit vaz (nejen) králi komiků*. Praha: BVD.

Źródła internetowe

- Bilá, M. (b.d.). *O čem nepsat aneb cenzura za Protektorátu*. Pobrane z: <https://cesky.radio.cz/o-cem-nepsat-aneb-cenzura-za-protektoratu-8588386> (dostęp: 20.09.2022). *Média v době protektorátu. Čechy a Morava*. Pobrane z: http://dvacatestoletí.eu/data/files/MH_ML_6_protektorat_CaM.pdf (dostęp: 20.09.2022).
- Nacisté hlásali v protektorátu „klid na práci“*. Život v něm ale doprovázely nedostatky, cenzura a perzekuce. Pobrane z: <https://ct24.ceskatelevize.cz/domaci/2760143-naciste-chteli-v-protektoratu-udrzet-klid-na-praci-zivot-v-nem-ale-doprovazely> (dostęp: 20.09.2022).
- Potměšilová, N. (b.d.). *Rozhlasová propaganda v Protektorátu Čechy a Morava*. Pobrane z: <https://prezi.com/hgtoydsr2u/rozhlasova-propaganda-v-protektoratu-cechy-a-morava/> (dostęp: 20.09.2022).
- Protektorát Čechy a Morava (1939–1945)*. Pobrane z: <https://www.fronta.cz/dokumenty/protektorat-cechy-a-morava-1939-1945> (dostęp: 20.09.2022).